

вестната България и още преди да е прозвучала безсмъртната Ботева балада, заема мястото си в общочовешкия героичен пантеон.

Испанската поредица на „Дунавска зора“ обогатява жанровата система на възрожденската публицистика, разширява нейния тематичен обсер и внася в журналистическата практика един плодотворен стилистичен похват, какъвто е политическият паралел. Вестникът прави сполучлив опит да съчетае идейно-емоционалния подход с историко-аналитичното обосноваване на своите тези, с многостранно осмисляне на обществените явления. Затова може да се каже, че разгледаните уводни статии са ценен влог на „Дунавска зора“ в жанрово-методологическата еволюция на публицистиката през Възраждането.

Многобройните и разнообразни материали за Испания, публикувани в българската възрожденска преса, са един многоаспектен културно-политически комплекс. Чрез него българският читател е получавал възможност да се запознае с общественото битие и самобитната душевност на испанците. Но познавателно-естетическата стойност е само част от характеристиката на този комплекс. Всичко, което се случва в Испания през втората половина на XIX век, българските журналисти обвързват с проблемите на своята страна. Успехите, грешките или поуките от испанската история те използват с оглед задачите и целите на национално-възрожденското движение; по емоционално-психологически, по асоциативно-мисловен или директно-съпоставителен път спомогат за формирането на политическата и културната стратегия на Българското възраждане. Идеологическият план на представените материали целенасочено се използва за революционизиране на народното съзнание.

Великолепната култура и превратната историческа съдба на Испания се включват в ритъма на българското страдалчество и българската борба не само външно-формално, но и пряко-действено. Чрез възрожденските вестници и списания изпреварващото социално-политическо развитие на Испания се превръща в действителен фактор за съзряване и ускоряване на съответните исторически процеси в българския обществен живот.

„ЗАД ВСЯКО НЕГОВО ОТРИЦАНИЕ СЕ РАЖДАШЕ ИДЕЯТА ЗА НОВОТО...“

(Спомени на Иван Мирчев за Гео Милев)

ИВАН П. ЦАНОВ

През 1965 година издателство „Български писател“ в своята мемоарна поредица издаде том със спомени за Гео Милев, Христо Ясенев и Сергей Румянцев¹. В страниците, отделени за Гео Милев, са включени и спомените на неговия съгражданин, съученик и другар — поетът Иван Мирчев². Неотдавна в Научния архив на Бъл-

¹ Гео Милев, Христо Ясенев, Сергей Румянцев в спомените на съвременниците си. Под редакцията на Леда Милева, Пенка Кръстева и Иван Сестримски. С., 1965.

² Цит. съч., 120—150.

гарската академия на науките попаднах на машинописния втори екземпляр от оригинала, послужил като първообраз на публикуваните спомени на Иван Мирчев за автора на поемата „Септември“³. Направи ми впечатление големият му обем — 48 стандартни машинописни страници. Това ме подтикна да извърша сравнение между съдържанието на машинописния екземпляр и на публикувания текст в мемоарния том. Оказа се, че почти на всяка машинописна страница редакторите на спомена са извършили съкращения: от няколко реда — до петнадесет—двадесет. На три места бяха съкратени между три и пет цели страници.

Преработеният от съставителите и редакторите спомен на Иван Мирчев на страниците на сборника има цялостен, много стегнат и хронологически последователен характер. Но въпреки това след направеното сравнение стигнах до убеждението, че ако от гледна точка отпреди повече от 25 години обемът, изискванията и тогавашните условия да са задължавали споменът на Иван Мирчев, написан през 1958 година, да бъде строго редактиран и съкратен, то от днешна гледна точка съкратените пасаж и страници придобиват свое значение, внасят нови обяснителни моменти в представата ни за Гео Милев и за други негови съвременници — поети и художници.

На няколко места са съкратени неинтересни на пръв поглед тогава подробности. Но днес те са особено важни и интересни със своето фактологическо значение. Така например е съкратено изречението, в което се говори, че семейството на бащата Мильо Касабов „броеше 8—9 души, между които 6 деца“. На друго място са задрагани само няколко думи. Те се отнасят до една от първите квартири на Гео Милев в София — тази на ул. „Цар Освободител“ № 10 (днес бул. „Руски“.) Може би авторът на спомените е допуснал грешка в адреса и затова той е съкратен. Но може би грешката е допусната от редакторите. И затова сме длъжни да проверим този адрес. Не е без значение къде и при кого е живял Гео Милев в началото на своя софийски литературен период. И ако бъде установена достоверността на този нов адрес, мястото трябва да бъде отбелязано с паметна плоча.

Почти в самия край на спомените са задрагани две изречения в пасажа, в който се говори за едно връщане на Гео Милев в Стара Загора и гневния му бунт против войната и нещастията, причинени от нея: „Ала не беше празен nihilист, той имаше право да отрича, защото зад всяко негово отрицание се раждаше идеята за новото“ (к. м. — И. Ц.). Нека казаното в тях не ни изглежда днес старомодно или пък несъвместимо с характеристиката за поета. Те са написани 35 години след смъртта на Гео Милев, но са убеждение от времето на неговото съзряване и влияние над връстниците му. Така че ние трябва да ги приемем като една неоспорима истина, която не подлежи на преосмисляне. Защото действително със своето отрицание на старото и отживялото, на репресивното и бруталното Гео Милев е разчиствал пътя на революционното и бъдното.

Искам да обърна внимание и върху факта, че са били съкратени почти пет машинописни страници, в които се говори с големи подробности за тревогите на Гео Милев около съдбата на издаваното от него списание „Везни“. Те ни дават богата информация за настроенятия, пътищата, неразбирането, с които поетът и неговите приятели са се сблъскали, търсели и изживели, за да спасят тази литературна рожба на своите идеи и своята младост. Тези спомени ни показват не само жестоката безизходна и равнодушна, с които буржоазната общественост посреща списанието, но ни разкриват духовната смелост и нравственото величие на поета, изграден непримирим и без уговорки срещу трудностите и равнодушното.

На друго място в съкратения пасаж откриваме интересни настроения и чувст-

³ БАН — Научен архив, Сбирка XI. опис № 1, архивна единица № 697, листове от 1 до 92.

ва при възприемането на първата стихосбирка на Гео Милев — „Жестокият пръстен“ — от неговия съгражданин и другар Иван Мирчев.

Вярвам, че публикуването на допълнителните шрихи към спомена за Гео Милев ще го обогати с факта, че се срещаме и с текстовете на четири писма на Гео Милев до Иван Мирчев: от 5 април, 2 и 15 ноември 1920 година и от 17 ноември 1921 година. Те хвърлят допълнителна светлина не само върху взаимоотношенията им, но и разкриват още нови черти от характера на Гео Милев по посока на трудоустите и разочарованията, които му поднася тогавашната действителност.

Всичко, което е написано за Гео Милев, но не е публикувано, носи у себе си характера на допълнителни интересни психологически и естетически открития, които обогатяват представите ни за живота и делото на поета. Ето още един пример. В края на спомените си Иван Мирчев споменава за „един албум, украсен с вишетка и определен като подарък за младата художничка Т. К., връстница на Гео“. Поне аз не съм срещал досега някъде на друго място да се споменава за подобен албум. А той е бил пълен със стихове на Гео Милев — резонанс на интимните му младежки чувства. Основателно възникват въпросите: Съществува ли такъв албум днес? Къде се намира, ако е запазен? Какво е публикувано от неговото съдържание? Ако е неизвестен, то сега, когато става дума за него, ще бъде ли потърсен?, и пр.

Когато четем съкратените шрихи от спомена на Иван Мирчев, откриваме, че чрез него той дообогатява представите ни, макар и инцидентно, за други двама интересни творци — свои и на Гео Милев връстници и другари. Иван Мирчев разказва за една своя среща с поета Христо Ясенев. И ако за последния знаем доста неща за живота и съдбата му, то разказаното, което се публикува тук за първи път, за художника Иван Милев — дообогатява нашите представи за него. То ни разкрива наистина нечовешките и зверски условия, при които буржоазният духовен упадък и жестоката капиталистическа действителност са поставили един безспорно ярък талант. Написаното за Христо Ясенев и Иван Милев, както и за Гео Милев — взето заедно, може да се приеме за ценен принос при обогатяване представите ни за тези трима творци, отишли си млади, но сътворили неща в нашата културна история, които днес правят имената им незабравими и безсмъртни.

В последната четвърт, т. е. в последните петнадесетина страници от спомените на Иван Мирчев, е съкратен почти половината обем. Когато обаче се прочетат тези съкратени редове, разбираме, че в тях поетът е разкривал себе си, правил е анализ на чувствата си към Гео Милев и стореното от него на литературното поприще. И същевременно се е вглеждал в своята душевност, обрисувал се е безпоощадно и честно. И е разкрил не само своите убеждения, но и своите пристрастия — одобрения и неодобрения, съгласия и несъгласия. Той е безстрашно критичен и откровен, смел в защита на позицията си в своя спомен. Например, когато говори за честванията на Гео Милев в Стара Загора и в Мъглиж, където поетът е обичал да прекарва част от свободното си време, Иван Мирчев пише, че „В Стара Загора съм имал случай да чуя думи на отрицание към личността на поета и неговото дело. Но в Мъглиж такова нещо не чух. Гео Милев е сякаш темен, на мъглижени. Балканската природа се явява сякаш като по-велика природа: тя винаги преодолява личното и дребното.“

Днес, когато авторът на тези спомени не е вече между нас, ние не можем да му поискаме обяснение или сметка за написаното от него. Вместо това имаме възможността да приемем неговата откровеност, принципност, смелост и честност. Защото, дори и да бе жив, той, вярвам, щеше да отстоя своята позиция. Щеше да бъде убедителен и неподкупен.

Накрая искам да отделя малко място за обяснения за пропеса на работата ми върху спомените.

Когато уточних окончателно непубликуваните части от ръкописа, оказа се, че събрани, те представляват около 28 страници, т. е. повече от половината ръкопис не е бил публикуван. Не се опитах да съглася отделните части в един нов цялостен

спомен. По същество те се явяват композиционно необходими обяснителни допълнения към публикувания вече текст на страниците на цитирания сборник. В крайна сметка от значение е, че съкратените редове днес са интересни и необходими шрихи, и имат още по-голяма литературна и историческа стойност като допълнение към представата ни за Гео Милев. И в същото време поднасят нов фактологически материал на неговите изследователи за времето и поколението на поета. Тези са основанията, които ме накараха да представя непубликуваните части като отделни абзаци. Запазена е последователността, в която те се намират в съхраненото в БАН машинописно копие от оригинала.

„Гео Милев.

спомени и впечатления“

Иван Мирчев

Как да не си спомням една среща с Гео Милев през 1918 година на източната страна на Аязмото? Той пишеше нещо в малък бележник, който скри във външния джоб на сакото си от син плат.

— Наблюдавам града — говореше високо той. — Диря да съгледам едно кътче, което никой досега не ми е отнел и не може да ми отнеме: родната къща, прикърпана от дървеса и съседски къщи, с които тя образува нещо като семейство повече от половин век. Един таен глас ми подсказва къде е мястото. Вижда се само покривът колкото една червенокафява рибена люспа. По-насам се белее площадът, където доскоро се показваше старата римска крепостна страна.

Загледах се и аз натам и под внушението на Гео ми се стори, че и аз виждам старините, които наистина на много места в града са се показвали и заличавали. Изпод мантията на древността се подават скъпи стени на дворци и храмове, но те са вече покрити от новите къщи и градини. Прясната вар прави града ни бял и нов. Когато сте долу, в града, сред тихата гора от липи и къщи, сякаш чувствувате как изниква край вас древният град със своите храмове, куполи, фонтани, басейни и мраморни статуи. Ала къде е бил нявгашният покрит пазар, тъй нареченият Безистен, където са били затворени около 600 души младежи и съзакляници от неуспялото Старозагорско въстание през септември 1875 година? Следите на стария град се заличават непрестанно, а каквото е останало над земята, то е доразрушено и ограбено. Части от нявгашния латински град са останали под земята и никой от нас не ще ги види. Знаят ли тези крехки широколистни липи, наредени от двете страни на улиците, че техните корени се вкопчват в тялото на стария град? Без съмнение те знаят всичко. Те виждат целия погребан живот и бързат да ни разкрият чрез благоуханията си всичко видено и чуто. Отдолу лежат пепелищата на десетина града, върху които се издига днешният — Стара Загора. От своето последно рождение той брои едва осемдесет години. А като си помислите, че петото или шестото му рождение е било преди двадесетина века и е бил кръстен от римляните на Августа Траяна, на името на тогавашния император; че тук е цъфтяла римска култура, а заедно с нея — и робството на покорените народи... Тук се срещат не само късове от антични статуи, но и чисто римски профили на живи хора — мъже и жени...

Помня един Първи май, прекаран в местността Кипкидир преди около 47 години. Бях ученик от долните класове на гимназията. Изведоха ни начело с гимназиалната музика и прекарахме чудесни часове в тая местност — по поляните, окъпани в зеленина, край потока и дърветата. След пладне вече се изтягахме под сенките, когато внезапно някой извика:

— Ставайте, художниците се връщат!

Хукнахме да ги посрещнем, за да видим какво са нарисували. Тези „художници“ бяха трима ученици от горните класове. Двама от тях познавах отдавна: Гюдженов и Кожухаров. Но третия не познавах. Като наближиха, познах и него. Той беше Георги Милев, синът на книжаря Мильо Касабов. Тръгнахме след тях, за да видим по-добре „картините“ им. И тримата бяха нарисували с акварелни бои по един пейзаж: небе, зеленина, пътека и поток. Малките им пейзажи бяха свежи като майски цветя. Събрахме се ученици и учители да гледаме пейзажите и от възхищение пъкахме с език. Гео стоеше настрана, малко уморен, и мълчеше. Отначало похвалите счакш не го радваха; той се преструваше, че не слуша, и клекнал край потока, измиваше кутията и четките си. Но когато учителят по рисуване похвали пейзажите, включително и неговия, Гео се изчерви и с потреперващи устни се усмихна. После избърса лицето си с малка кърпичка, прибра рисунката и се упути настрана от пътеката. Там седна, разгърна закуската си и започна да се храни. Не мина много време, извади книга и започна да чете, леко извит настрана. Ние пеехме, играехме, гонехме гущери и змии по камънаците на Кипкидир, правехме си лъкове и стрели от люляковн клончета, а възрастните ученици, скрити из лещациите, водеха оживени спорове на философски теми, които после заменяха с политически.

Приблизително такива са повечето от спомените ми, за които трябва да кажа, че са незабравими. Стъпките на времето се носят над цялата долина, разцъфнала до последната пъпка. Ние ги чувствуваме по росата, която се сипе от сутрин до вечер върху нас и покрива с невидима пряспа огъня на сърцата ни, чувствуваме ги по глухото примирение с довчерашните скърби. Времето покрива и примирява всичко, само едно не може: да удави лъчите на минали преживелици. Не може да угаси и огъня на мислите, които дирят начин да заблестят на открито⁴.

• • •

...Беше момче с интересно лице, имаше говор, който идваше крайно биден темперамент⁵.

• • •

...Или с полузатворени очи съзерцаваше фосфоресциращите пътища, които се разкриваха пред него. Той може би още тогава, в оная възраст, би могъл да извика като Франсоа Вийон:

Пред извор свеж умирам аз от жад,
от студ премръзнал, пламнал като жар.

Отначало книжарницата на бай Мильо се намиреше на (днешната) улица „Георги Димитров“, до бившата аптека на Ст. Плосков. Това бе едно паянтово дюкниче, чиято врата се намиреше на самия ъгъл. Беше набъкано с книги до самия таван, по прозорците висяха закачени книги и предмети по обтегнатите канали, а вътре беше винаги хладно и полутъмно. В полумрака бай Мильо и Гео винаги работеха нещо. Дълго време книжарницата беше и вестникарска агенция. Там се получаваша и разпределяха софийските вестници между вестникопродавците. Когато и това свършваше, Гео сядаше отново на любимото си място и започваше своята работа⁶.

⁴ Цитираният дотук текст на спомена представлява началото на ръкописа, който се съхранява в архива.

⁵ Във всички следващи бележки до края цитираните в кавички думи представляват последните от публикуваното изречение в сборника, след което трябва да бъде вмъкнат публикуваният се тук за първи път текст: „... той вървеше с три класа преди мене“ — стр. 120, цит. съч.

⁶ „... четеше любимата си книга“, стр. 120, цит. съч.

...В една есенна вечер, когато се върна от работа, тате ми даде обещанието пари, за да си купя романа „Пиратско гнездо“ от Стивенсън. Тая книга отдавна висеше закачена на един от прозорците на бай Мильовата книжарница и все се страхувах, че може да се продаде, преди да успея да събера пари за нея. Вместо да чакам до следващия ден, втурнах се към бай Милия. Влязох в книжарницата и тъкмо се канех да поискам книгата, Гео скочи от стола си и усмихнат ми обясни, че било вече късно и продажбите били прекратени. Той трябвало вече да затвори, затова се налагало да дойда на следващия ден, като отивам на училище. С Гео не се познавахме още и този отрицателен отговор ме доста наскърби. На масата, зад която седеше той, имаше разтворена книга, а високо над масата светеше висяща газена лампа от големите, с широк металически абажур. Беше ясно, че Гео си четеше и не искаше да прекъсва четенето. Стана ми още по-тъжно, но Гео се усмихна тъй хубаво, че веднага ми премина скръбта. На следния ден той беше там, преди да тръгне към гимназията. Книгата бе съета от прозореча предварително и приготвена за мене. Гео ми я подаде с много хубав жест. Платих развълуван и когато излязох от книжарницата, усетих как лицето ми се бе сгорещило. То често се горещеше така, когато срещнеш Гео в училището или на улицата... И аз бях починал да пиша стихове⁷.

♦ ♦ ♦

...За него мнозина и днес имат убеждението, че е нихилист. Но това не може да бъде вярно, защото би значело да отречем у него чувството за равновесие, когато се бори за разрешаването на толкова важни проблеми около метода за художественото пресъздаване, които го занимаваха във всяка секунда от неговия ценен живот⁸.

♦ ♦ ♦

...За това му е помогнала навярно не само почитта му към Емиля Верхарна, който бе един от учителите и кумирите му и го учеше как да се бунтува, но и преклонението му пред гения на Ленин. Гео знаеше, че човечният Владимир Ильич не можеше да греша, следователно руската революция за него бе право дело. Обичта му към Верхарна се пренесе и към Ленин. А знаеше той, че и Ленин обичаше Емиля Верхарна. Защото и Ленин, и Верхарна гласкаха света към революция с еднакъв, бих казал, революционен патос. Такова едно средство на Геовата душа с душите на двамата любими великани може да не бъде конгениално, но може да бъде съдобносно звено за по-слабия от тях. Дотогава той се изгубваше твърде често под водите на океана, но изплаваше оттам с нараснали сили. Последното му явяване ни го показва възмъжал. То му разкри най-смелата истина, от която той не пося да се откаже. Истината на комунизма⁹.

♦ ♦ ♦

...Той жадуваше всичко и преминаваше през всички школи и философии, за да дири искри от човека при създаване на своите трагично-героични поеми и песни, разкриващи пред нас картината на един действителен свят. От неговото око

⁷ ... да пише, да рисува“, стр. 120, цит. съч.

⁸ ... не достигаше до нихилизъм“, стр. 123, цит. съч.

⁹ ... на руската революция“, стр. 123, цит. съч.

бѣ изливаше такава мощна светлина, с каквато водоскококт често дръзваше да съперничи на лазура, изкачвайки се към него¹⁰.

... Когато човек расте, вижда дните от медения месец на своето изграждане пълни с очакване и любов. Наблюдавайки Гео, виждал съм растежа и промените, които са го съпътствували. Това не се отнася само за неговите първи познания, за рудиментите, които после са отстъпили място на положителни знания; отнася се също и за неговата душа. Някъде далеч по пътя е цъфвала роза, към която са се протягали едновременно множество ръце, и над розата са се сплитали много чужди пръсти. Така между Гео и приятелите му е нахлувала повече топлина и светлина и са се явили първите искрици на доверието¹¹.

... Разбити с камъни и бяс,
часовниците градски неми там стоят,
като очи, изцъклени от страх:
сърца без ум, сърца без страх —
що значи времето за тях!
— сърца на изгладнелите тълпи.

(„Бунт“)

Той подчертаваше силно алитерациите и асоциациите, скандираше отсечено и ясно и искаше от поезията на Верхарн да направи на български онова, което авторът е направил на родния си език. Едва ли друг преводач би си „губил“ времето да превежда по тоя начин чужда поезия. Алитерациите и асоциациите той подреждаше по такъв начин, че при изговора им се получаваше възходяща или низходяща градация, една красива музика от думи и стъпки. Главната алитерация, с която си е послужил Гео при превеждането на „Вятърът“, е Р¹². След рецитирането на български Гео започна рецитирането му на френски, за да се почувствува разликата между българския превод и оригинала, издържана в алитерация на Ан. С не толкова малко чувство той предаде стихотворението на френски и с такава готовност се отдаде на това си чувство, че около чертите на лицето му се явиха сякаш съвсем нови черти, а думите му сякаш искаха да запяат, за да могат да изразят цялата музика, която Верхарн е включил дълбоко в тая своя поема, наред с трагизма, който вън се открива чрез постройката на словото¹⁴.

... Той работеше денонощно. Пишеше, превеждаше, рисуваше винетки и корици на книги, проявяваше голям интерес и към режисура (за което свидетелствува интересната му книга „Театрално изкуство“), държеше сказки върху изкуството. Малцина наши поети могат да се похвалят с толкова голяма работоспособност и издръжливост. Помогаше му ненаситната алчност да учи и пресъздава, жареше го обилият му темперамент и непреодолимата му воля. Той ръководеше всички издания на книгоиздателство „Везни“ — романи, стихотворни сборки, „лирични хвърчащи листове“, списание — не само като преводач и редактор, но и като коректор в печатницата и като администратор; водеше цялата кореспонденция, свързана с редактирането и пласирането на изданията, рисуваше дори и корици на някои от книгите.

¹⁰ „... диреше културата навред“, стр. 123, цит. съч.

¹¹ „... израз на възхищение“, стр. 124, цит. съч.

¹² Част от стихотворението „Бунт“ на Емил Верхарн в превод на Гео Милев.

¹³ „... Рибарите на кон“, стр. 126, цит. съч.

¹⁴ „... пламенно общуване със себе си“, стр. 127, цит. съч.

те, дълбаеше и винетки върху дърво. Ако съдим по отслабналото му лице, по тънките китки на ръцете и искрящите очи, той се бе превърнал в лъчи. Нищо тленно не бе останало у него — то се бе стопило в непрекъснатия огън от мисли и чувства, в тази безкрайна и неотменима творческа треска. Неговият нагон да живее съдържаше най-много любов към изкуството и човека, любов до себеотрицание¹⁵.

* * *

...Ето едно от неговите административни писма: „София, 5 април 1920. Николай Марангзов от Габрово бил в Стара Загора и затова не му се праща там списанието, за което е абониран¹⁶; повърна се също и квитанцията, която му бе пратена по пощата. Съобщи ми, моля ти се, дали той приятел на новото изкуство е наистина в Ст. Загора, както съобщава Кимрянов (да се чете Кишмеров — б. а., Ив. Мирчев), и дали желае да получава списанието, за да му се праща чрез тебе. Какво ново из Зара? Поздрав на теб и другите познати. Гео Милев.“ Николай Марангзов, тогава млад поет, бе наистина в Стара Загора по онова време, преди да замине за Германия, и Гео не е знаел за тая промяна.

Трябваше с всички сили да се помогне за събиране на абонати. Писах на Гео, че ще започнем от мъжката гимназия тук, и започнахме с един мой съученик. През първата седмица успяхме да запишем около 70 абонати. През втората — още 40. Това не бе малко, като се вземат предвид пречките, които се явяват при събиране абонати в една гимназия. Записването на абонатите ставаше между по-близко познатите ученици, защото учителите биха осуетили всяко разпространяване на списанието¹⁶.

* * *

...Първата годишнина на списанието бе приключена и Гео бе пристигнал в Стара Загора за кратка лятна почивка¹⁷. Той носеше екземпляри от първата си стихотворна сбирка „Жестокият пръстен“. Радостен ли бе или малко тъжен? Може би и едното, и другото. През един следобед отидохме в дома му с поета Иван Хаджистров, за да го поздравим. Беше горещ летен ден, но за Гео тия горещи дни бяха празници, които не така лесно потъмняват. Новата книга го пробуждаше към нова работа и той използваше всяка минута за творчество, което му даваше криле да лети. Прие ни, леко развълуван, с присещата му прямота и ръко-стискане. Беше малко бледен и отслабил след изнесената едногодишна културна битка в София. Веднага си представих цялото бойно поле, където Гео се е сражавал през изтеклата година: списанията, книгите, художествените изложби, музикалните продукции, Народния театър... Покани ни в хладната си стая, наредена просто, със сламени столове, каквито доскоро се срещаха във всяка старо-загорска къща; миндер, покрит с тънко домашно килимче, тъкано от вълнена прежда, боядисано с вишнева боя. Особен летен аромат се носеше отвсякъде: от стени, завеси, корниз... не защото това бе домът на Гео Милев, а защото стаята е била дълго време затворена; отдавна Гео не бе влизал там, не бе скандирал по-вите си стихове, нито бе рецитирал Демеля или Верхариа. Диханието на дървените столове, масата и миндера беше натрупало гъст аромат сред хладната. Чуваше се само говорът на Гео, защото ние слушахме него: имаше какво да чуем от него, след като не бяхме го виждали толкова дълго. Пък и той бе толкова словоохотлив днес, че мъчно можеше да му се отнеме думата... Запита какво е впе-

¹⁵ сп. „Везни“.

¹⁶ „... пръскаше времето си навред“, стр. 129, цит. съч.

¹⁷ Лятото на 1921 година.

чѣтлението ни от рецензията на Людмил Стоянов за сборката му и едновременно с това, недочакал отговор, извади няколко екземпляра от нея, за да ни подари: „На младия поет... приятелски подарък.“ Бяхме зарадвани много. Не, това е малко! Бяхме трогнати. Усетих как отначало се смутих, а после цялото ми лице и ушите се заляха от топлина. Книгата съдържаше няколко печатани по-рано стихотворения, като „Дъжд“, „Признание“ и др., но съдържаше и нови:

Сега е твърде късно. Сбогом.
Защото много те обичам.

Повечето бяха нови. Впихме поглед в книгата, разглеждахме я. Тя беше отпечатана на кремава, грапава, но същевременно мека холандска хартия с филигран. Имаше начална винетка от автора, която не разбрах. Беше дълбана върху дърво лично от Гео. Предполагах, че смисълът, който Гео бе вложил в нея, е много дълбок, и ми беше малко срамно, че не долавях тоя смисъл.

На следния ден Гео дойде у дома и заговори пак за загубите от първата годишнина на „Везни“. Бил принуден да печата следващата годишнина в друга печатница и на по-слаба хартия. Трябвало да се помисли за събиране на по-голям брой абонати, дори да се подирят хора, които биха поели издаването му, като се образува командитно или акционерно дружество за целта. Аз не бях опитен в тая област и не познавах хора, които биха могли да поемат издаването на списанието. Но чрез мои приятели можах да направя сондажи на две-три места. Хората ме изслушваха внимателно, но ми отговаряха, че литературата не носи печалба, затова било рисковано да се вложат капитални в такова предприятие. Един мой вуйчо, който често ми даваше пари за книги, дълго се колебаеше, понеже искаше да помогне, но най-подир и той отказа: не познавал тоя род работа.

И неочаквано се заговори в Стара Загора за издаване на литературно-художествено списание под редакцията на Ботьо Савов и Васил Шаханов. Все тъй неочаквано излезе и поканата за записване абонати на това списание. Материали за първа книжка се събираха вече и Ботьо Савов ме помоли да му дам стихове. Каза ми същевременно, че ще бъде назначен за ръководител на административната работа, което приех с голяма радост, понеже току-що се бях оженил и седях без работа. Дадох две стихотворения за първия брой на „Златно руно“ (така се наричаше списанието) и постъпих на служба в кантората на В. Шаханов — фабрикант на спиртни напитки, където бе отредена станчка за администратора. Писах веднага на Гео, че поради ангажмента ми към „Златно руно“ ще му изпратя стихове малко по-късно. Питах го колко струва абонаментът на втората годишнина на „Везни“, а Гео ми отговори с два реда: „2 ноември 1920, София. На редовните сътрудници на „Везни“ списанието се праща даром. Много здраве. Гео Милев.“ Но наскоро след това получих още една пощенска карта, от която разбрах, че Гео ми е сърдит: „София, 15 ноември 1920. Закъснях с отговора си на две твои писма поради много работа: прощавай! Първо: тъй като е ясно, че ти просто не желаеш да сътрудничиш занаяпред на „Везни“ (защо? — това аз знам много добре — за жалост много добре), ще те смятам за абонат и ще се ползувам от отстъпката да си платиш на два пъти. Второ: реклами се приемат: цяла страница 300 лева, половина — 150, четвъртина — 80. Много здраве. Гео Милев.“ Последните редове от писмото му отговарят на запитването ми — мога ли да дам обявление във „Везни“ за излизането на първата ми стихотворна сбирка и колко ще ми струва.

И така Гео ми бе сърдит. Отначало не ми бе ясно по каква причина, но с течение на времето всичко ми стана ясно: не трябваше да вземам участие в „Златно руно“. Беше късно да се поправи грешката. Наистина „Златно руно“ издържа едва 5-месечно съществуване, но то бе достатъчно да попречи на „Везни“, което

изгуби значителен брой абонати в няколко града. И „Везни“ претърпя неуспех през втората си годишнина, като приключи само с 5 броя.

През време на Старозагорския панаир 1921 година Гео дойде у дома. Носеше 10 екземпляра от „Жестокият пръстен“ и ме помоли да му дам в замяна на тях 10 екземпляра от моята книга. Приех с удоволствие. Съобщих ми, че „Везни“ ще излиза отново — трета годишнина. Обещах му пълна подкрепа: стихотворения и абонати.

— Опитай се пак да намериш някой издател и ми пиши! Обади ми се веднага — дори и при най-лошия случай!

И сега още виждам Гео неспокоен, какъвто си беше винаги, а особено сега, след спирането на „Везни“ по липса на средства. Той беше понесъл едно тежко знаме, тревоги, лишения в името на изкуството. Трябваше час по-скоро да се намери нова форма за материалната издръжка на списанието. Обещах на Гео да направя втори опит и да му пиша. Трябваше да се подири някой „меценат“, или по-ясно казано, човек, който все пак се интересува не само от печалбите, но и от литературата. Имах предвид един мой приятел от училището, който бе посл някога издаването на нашето списание „Хризантеми“ и към когото самият Гео ме насочи. Той живееше отдавна в София, научих му адреса, пратих му писмо, но той не ми отговори. Най-подир друг приятел, Добчо Попов, ме запозна с един книговец, който възнамерявал да се залови с издателска работа, но в ограничен размер. Срещнах се на сериозен разговор с книговезеца, който ме посрещна любезно и каза, че ако списанието се списва „умно“, можел да участва в издаването му с около 75 000 лева. Окончателен отговор щял да ми даде след един месец. Писах веднага всичко на Гео. Късно получих от него този отговор: „София, 17 ноем. 1921. Получих отдавна писмото ти с двете стихотворения. Стихотворенията са много добри и ги печатам още в този брой, който излиза днес-утре от печат (32 стр.). Кожото за добрите ти мисли спрямо „Везни“, няма какво друго да кажа, освен да ти благодаря искрено. Ако мислиш, че твоето предложение за „акц. д-во В“ е лесно изпълнимо, т. е. ако имаш ти лично предвид някоя хора, които биха могли да внесат наведнъж по-голяма сума — добре. Още преди 2 години се мъчихме да реализираме тази идея, като направим к-во „Везни“ акц. д-во, но не успяхме. Сега ст. „Везни“ се издава от к-во „Везни“, а не лично от мене, както миналата година. Така че твоето предложение за акц. д-во би трябвало да се схване в смисъл: цялото к-во да стане акц. д-во — макар че 200 000 лева капитал за едно по-голямо к-во са малко. Но после можем да увеличим капитала. Ти знаеш, че аз съм цял изпълнен от желанието да се развърти една по-голяма литературна работа, но парите не стигат. Затова яви се при моя баща и му разправи, като пишеш същевременно и на мене. С него можеш да се разбереш по въпроса, ако не повдигаш въпрос за списанието. Ив. х. Христов не ще ли ми прави нещо за „Везни“? Твой Гео Милев.“ Отидох право при книговезеца. Той ме прие пак любезно, каза ми, че стои на решението си да вземе участие, ако и аз участвам с поне 50 000 лева. Това негово заявление ми дойде като гръм от ясно небе. Смутих се, защото нямаш никакви пари и не ми минаваше през ума, че може да ми се направи такова предложение. Писах на Гео всичко, но се чувствавах крайно наскърбен, че нямах пари и че Гео щеше да се разочарова съвсем¹⁸.

• • •

... Докато Ясенов надписваше книгата, аз си припомних вече някои заглавия на поеми и стихове, печатани в списанията на Антон Страшимиров преди войните — „Наблюдател“ и „Наш живот“, където израснаха толкова млади и талантилни

¹⁸ „... но какво?“, стр. 130, цит. съч.

наши поети! Струва ми се, че не бяха много поетите, които с такова искрено пантенистично чувство пресъздадоха мигове от природата, като Ясенев.

Аз владее ширината на безбрежните простори —
в мене слънцето изгрява и вселената говори.

Кой млад поет в онова време не се е възхищавал от този хармоничен стих? Макар и осмостъпен, той хорей лесно се скандира, защото е наситен с неонии. Преди около 45 години, когато се печатаха тия стихове, всеки прописал младеж се учеше чай-напред от тях, а после от Лилевите, Дебеляновите, Яворовите. Когато разгърнах книгата му и се зачехох в едно познато стихотворение:

Безоблачно утро гората прегърна,
гората зашушна в пророчески блен,
и трепетно слънце неволно разгърна
лазурната дреха на пролетен ден... —

той посегна с ръка и покри стихотворението. После леко затвори книгата и се усмихна. Той имаше понякога тъжна усмивка. Но веднага се сети, че не биваше да затваря книгата и я отвори сам, но на друго място, и прочете тихо:

А тежат ми на душата тия улици и сгради,
тия пъстри булеварди, пълни с хора и мъгла:
аз жадувам гръм и грохот и железни барикади —
и железни барикади — и почупени стъкла!¹⁹

... Седейки във влака, започнах да я чета, преминах през познати места на живота, припомних си юношеските години 1913—1915, когато с младите писатели Добчо Попов, Никола Икономов и още неколцина младежи лежахме на тревата в Стационарната градина и учехме наизуст всяко стихотворение от Лилев, Дебелянов, Ясенев, Людм. Стоянов, Яворов и Подвързачов. Имаше и „дискусии“, които завършваха със скарване и разотиване.

В София не се свърши работата, за която бях изпратен, защото хартията бе ангажирана преди нас. Но затова пък имах книгата на Хр. Ясенев. Не отидох дори и на театър, защото парите ми се бяха свършили. София ми изявваше безпричинна тъга и трябваше да бързам към Стара Загора. Кафене „Континентал“, където се видяхме с Ясенев, беше същинска борса. Гласно се сключваха там всякакви сделки, продаваха се облигации и злато. В ръцете на задебели хора (сякаш търговци на добитък) се виждаха цели снопове хилядарки, небрежно превити или смачкани. Из някой от външните джобове на балтона или сакото на някой гръмогласен посетител се показваше голяма кутия цигари по 100 къса — „Томасян“ или „Арав“, каквито бяха на мода, напук на инфлацията. Ясенев беше бедно облечен; така бях облечен и аз. Всичко това ме наскърбяваше и отблъскваше към Стара Загора, където никой не ме виждаше и където нямаше борса²⁰.

... Дори не се сетих да покрия с хартия поне двата (северните) прозореца на стаята, за да има повече място за експонатите и да се получи по-благоприятно изложбено осветление. Афишът излезе от печат и се раздели навред из града. Гласеше приблизително така: открива се художествена изложба от картини на художника Иван Милев в дома на... улица „Гурко“ № 21. На пътната ни врата

¹⁹ ... какво богато въображение“, стр. 131, цит. съч.

²⁰ ... остана тя“, стр. 132, цит. съч.

имаше указание, че в този дом е открита художествена изложба. Официално откриване нямаше, предварителни покани — също²¹.

• • •

... При първата ни среща в София той се хвърли върху ми и на един дъх ми разказа теглилата си²². Беше принуден да се храни по цели месеци наред само с хляб и чай, защото „търговията“ му беше слаба: продаваше с една малка двуколка зарзават и плодове из улиците на София. С тая количка често посеше и багаж и пътниците от гарата до града. Печелеше по няколко лева дневно, а късаше обуца за двойно повече. Беше си съставил точен бюджет на прихода и разхода и не можеше да се храни с друго, освен с хляб и чай.

Хлябът на тоя художник беше наистина малко, но изкуството му беше голямо. Той непрекъснато говореше за него, забравил всичко — и сън, и хляб. Увлекателният му и пламенен разказ напълно заличаваше сериозния недостатък в говора — заекването. Можехте да го слушате, без да се уморите. Ако първи път се срещате с него, можехте да помислите, че е вмащанено момче — толкова обширно ви говори за бъдещите си рисунки и така самонадеяно и безусловно даваше преценките си за художници и изкуство. Веднъж се осмели да каже, че ако му се създадат условия да работи, би достигнал Р.²³ Въпреки всичко той беше дълбоко скромен и същевременно уверен в способностите си²⁴.

• • •

... Но той още не е от великите посветени в тайните на това вярване и прави доста погрешни метани: декоративната и символистичната илюстрация той смята като ултрамодернистични тайнства и на тях се покланя. Той е верующ, аз напълно допускам това, защото е доволно заблуден. Но дървишите от ултрамодернистичното теке трябва да му посочат истинския път. Само така той би спасил родното изкуство от себе си. Добавям още два реда, за да свърша: един млад, начеващ в областта на живописата, и при това учител не трябва още в първата си изложба да си служи с копирани работи и да слага името си под тях. Изкуството може би ще му прости, но етиката — не.²⁵ Не го отчаях и злословията на мнозина стари и млади художници. Чудю бе, че дори Чавдар Мутафов, който даваше толкова претенциозни и верни уж преценки за живописата по онова време, смяташе Иван Милев за малко „лохабен“ от самомнителност, въпреки че същевременно виждаше у него големия талант. Впрочем всеки може да сгреша, както бе сгрешил старият майстор на карикатурата Ал. Божинов. В случая буди недоумение един много едър факт: как така старият художник не е можал да забележи дарбата на младия художник и защо рецензията му за неговата първа изложба е толкова съкрушителна? Мнението му, че един млад художник „не трябва още в първата си изложба да си служи с копирани работи“, ни дава основание по силата на логиката да приемем, че той следва да си служи с такива (копирани) работи по-късно — може би след като стане истински художник. Тогава сигурно етиката ще му прости!²⁶

²¹ ... че всичко може“, стр. 132, цит. съч.

²² Става дума за художника Иван Милев.

²³ Имат предвид френския импресионист художника Огюст Ренар.

²⁴ ... буквално гладуваше“, стр. 133, цит. съч.

²⁵ Част от рецензията за първата изложба на Иван Милев в София, писана от Александър Божинов.

²⁶ ... със своята изложба“, стр. 133, цит. съч.

... А очите му сякаш допълваха:

— Аз искам да се развидели и пречисти зстоялният въздух. Да ми бъде светло, макар че навън е страшно горчиво и там душата не може да се подслони под ни-
чие крило. Искам да бъде горещо моето небе, както бе някога, в най-хубавите ми
години. Но не! Нека да има и друго! Нека да има и пропаст край мене, нека слеза
на дъното на пропастта и там да бъде забравен. Оттам ще бъде принуден да гле-
дам все нагоре, към земята и небето. И колкото по-дълбока е пропастта, толкова по-
светли ще изглеждат хората и звездите над нея. На всяка цена трябва да станя
художник!

Наистина той това направи. Стана художник и загина от глад.

Отклоних се малко, защото бе време да си спомня и за Иван Милев. По ре-
шителност, трудолюбие и обич към изкуството той приличаше и на Гео. Той прили-
чеше на големите. И двамата загинаха млади, все на 30 години. Помислих неволно
за борбата в природата и за жизнената сила, която се развихря при тая битка за
почетното място в природата. По-слабите души имат покъртителната съдба на едно-
дневката, но силните успяват за кратко време да изградят себе си и да дадат на
света своето наследство: за една нощ те изминават пътя на своя живот, като излу-
чат светлина, по която можем да ги разпознаем и разберем имат ли предчувствие
за своята съдба, преминавайки през дълбините на своите желания и творчески мъки.
През последните си творчески години и Гео, и Иван живяха не в някакъв абстрак-
тен свят или измислена природа, а в една напълно осъзната същност, чиито външни
и вътрешни белези носеха определените си (изключителни!) форми и цветове, тоест
познатия образ на истината²⁷.

... Най-напред минах край автобусната гара в града. Мислех си, че може да
е по-удобно и бързо да се отиде до Тулово с автобуса, а оттам до Мъглиж — с по-
щенската кола²⁸. Впоследствие бе взето решение да заминем с влака, но в първия
момент аз бях отишел до автобусната гара, буквално задръстена от народ. Няколко
големи автобуса бяха наредени пред бордюра на тротоара и чакаха реда си, за да
потеглят към своите цели. В помещението на гарата, а също и на тротоара вла-
деше се страхотна бъркотия. Вадеха се автомобилни гуми, за да се провери тяхната
издръжливост, други се пълнеха с въздух и опитваха с голям чук, който при всеки
удар върху гуменото колело отскачаше като ужилен. Момчета, обслужващи колите,
носеха бидони с бензин и пълнеха резервоарите на колите, а шофьорите, наведени
над откритите мотори, проверяваха за последен път изправността им. Разтревожени
пътници, като че нападнати от оси, се хвърляха към колите или към билетното ги-
ше. Цялата гара трепереше от треската на пътуването до баните, в болезнената, но
сладостна игра на отиване, окъпване и връщане — това люлеене в колата, случайно
доближаване и докосване на рамене, вдъхване мирис на мотор и топлината от пъ-
туването, размесена с утринната свежест на движещите се наоколо гори и скали,
влажни пътеки в дълбочината на пейзажа — ето динамитът, който избухваше в то-
ра нажежено бойно поле. Но аз мислех за Гео. В също такова майско утро го виж-
дах през 1916 година. Градът, обхванат от глухите трясъци на войната, тъжно шум-
ги, войниците бързат нанякъде; пак коли, но оръдейни и военни коли, с железни

²⁷ ... глухо, като на себе си^а, стр. 133, цит. съч.

²⁸ Става дума за 20 май 1955 година, когато се отбелязва 30-годишнината от
гибелта на Гео Милев. Иван Мирчев заедно с поета Иван Хаджихристов са оти-
вали в Мъглиж, за откриване на паметна плоча.

коледета и топовни дула върху тях... Ето тогавашната картина. Един млад човек, слабичък и нисичък на ръст, стъпва енергично по тротоара на улица „Гурко“. Той стъпва повече на петите си, отколкото на пръстите на краката, така че токовете на черните му обувки са се изтрили и развалили, а крачолите на панталоните леко опират на земята. Той носи в едната си ръка нещо, обвито в кремава амбалажна хартия, прилично на тънка прочитна книга. Този младеж, потънал в мислите си, не забелязва минавачите край себе си, тананика една много близка на сърцето мелодия и спира на улица „Гурко“ пред една врата, на която е закована табелка № 2169. Елиза. Но този младеж е Гео Милев. Посрещам го зарадвам. Гео е настроен добре, разгъва амбалажната хартия и изважда малък свитък с изящно защити листове с копирен шнур. Нарича го албум. Албумът е изпълнен със стихотворения и стихове в проза. Написан е собственоръчно и красиво от автора. Прочита ми няколко неща, всички изпълнени с любовни чувства. Там е и стихотворението „Признание“, напечатано в първия брой на сп. „Хризантеми“:

В тоз час на вечерни измами
мълча и печално предричам,
предчувствам; туй що обичам,
е болна надежда в душа ми.

В друго стихотворение се възхвалява един яз, който преливал от страсти. Албумът е украсен с виетка и определен като подарък на младата художничка Т. К., връстница на Гео. Той не бе публикувал досега нищо от събраните в албума поезии. Дотогава бе печатал само детски стихотворения, а в списание „Звено“ — преводи от модерни френски и немски поети. Първото оригинално стихотворение, което напечатана, бе именно това „Признание“, за което после писа, че било наваяно от Феликс Дорман²⁹.

* * *

... На тая пейка той беше нарисувал една жена, толкова вярно и тъй бързо, че учуди всичко, които бяха наседали там³⁰. И аз се учудих, защото тъкмо тогава се учех да рисувам, но не можех да нарисувам човешко лице: това е много мъчно нещо! Такива мъки изпитва може би и поетът, когато не може да изрази съвсем конкретни на пръв поглед неща. Оказва се, че той не ги е виждал добре и ще трябва дълбоко да ги проучва, като навлезе в по-големи дълбочини, както орелът се спуска от облаците на дъното на пропастта, за да измери обема на обикалящия го простор. При срещата си с такива дълбочини поетът сигурно изпитва сътресение от неочакваните впечатления, леко потреперване, както листите на трепетликата при сблъскване със случаен вятър, или както учудването на жена, която за първи път усеща в утробата си трептението на плода. Тези впечатления ще заглушат всичко друго в душата на поета като гръм, който надвиква всяко ехо. Поетът заживява веднага в своята интимна обстановка, подбуждан от иглиците на някакво дълго очаквана радост, която го обхваща постепенно и властно — някакво скъпоценно блаженство, топло на собствения му скут. Така той иска да отрази като че ли нещо неотразимо, а го чувствава съвсем близко до себе си, пресилено иззовавано „неземно“. Поетът е изпълнен с обич към живота и затова тези мъчителни разбулвания на неговото естество му причиняват леко страдание. Но понеже всяка мъка носи нова истина на човека, лекото страдание постепенно се превръща в щастие на извяването. Плана мъкът на страстта е стоплил твърде добре не само външната обвивка, но и цялото съдържание на мислите, като е динамизирал всяка клетка, която ще служи за от-

²⁹ „... при откриване на паметна плоча на Гео Милев“, стр. 135, цит. съч.

³⁰ Иван Мирчев има предвид Мъглижкия манастир, край който Гео Милев е обичал да отпочива.

ливка. Ако поетът владее добре техниката, отливката ще бъде правилна, без шупли. Но ако в техниката има незнание и страх, отливката ще прилича на недоносен плод. Така външните форми на поезията като проводници на афекта трябва да бъдат съвършени, за да предадат всички цветове и отенъци на виденото.

Светът на отвлечените явления, в който Гео ни въвеждаше чрез списание „Вещи“³¹, наистина нямаше измерения. Но не защото този свят беше дълбок и широк (необхванет), а защото такъв свят изобщо не съществува за твореца. Светът е един и същ за всеки творец на изкуството: това е действителният свят. Художникът вижда или пресъздава с помощта на своите средства, но по такъв начин, че в полученото произведение да познаем именно нашия свят. Така средствата на пресъздаването определят индивидуалността на художника. Щом нямаме достатъчно добри средства, ние представяме на зрителя един недействителен, несъществуващ, сиреч ничий свят. Това не може да се нарече пресъздаване, а измисляне. Гео вярваше, че експресионистичното изкуство е наистина революционно, и го прегръщаше с цялата си душа. После усети студенината му и го изостави. Той вървеше бързо към творческо избистряне, за което свидетелствуват по-голямата част от поемата „Септември“ и няколко други стихотворения. Това бе щастие за него. Други поети от школата на символите (Траянов например) закъсияха твърде много и изчерпаха силите си в гонитба на несъществуващи образи в нашия свят. Дали от сектантско увлечение или от липса на достатъчно творчески сили тези талантиви поети не се решиха да извършат критика над своето литературно дело. В произведенията на мнозина „символисти“ намираме до голяма степен мъглявина, която не отговаря даже на изискванията на Верленовото „Ар поетик“, дето

„Смътното е точното сляпо трепти“.

Гео Милев много скоро забелязва еднообразието и монотонността на всяка поезия, която се създава чрез следването на школите. Той съзна, че всеки голям майстор може да създаде школа и епигони, но никоя школа не е създала големи майстори на изкуството и че произведенията на големите поети не могат да се вместят в тесните рамки на никоя школа. Значи не школа, а истина е необходима на художника. За школа ще му служат обикалящият го свят и талантът. Гео направи опит да гише с цялата си истина — и успя. Така се роди поемата му „Септември“. Ако имаше възможност да опита още веднъж, щеше да сполучи напълно. Искреността го научи на конкретно изображение и непринуден патос. За мъглявините на мислите и чувствата там няма предвидено място³¹.

• • •

... Преди това време се мъчех да се пренеса 30 години назад, когато Гео е изживявал голямата битка в себе си — за да бъде, или да не бъде поет на народа. Не е било лесно да се преживее един тогавашен ден! Не е било леко да се издържи докрай гигантското напрежение на живота, където се подемат произителните клакони на нуждата и глада срещу изблиците на доволство и щастие, шумът на улицата, наподобяващ хрущене от ступване на човешки кости в плът... не е било лесно изобщо да се разбере и преглътне тая правдоподобна лъжа, наречена ден! Не може да се забрави и свечеряването, когато в дълбочината на кръгозора се преплитат блясъци от бурни сълзи: постепенно настъпва „спокойният“ час на клетника, който си ляга гладен, но горд, защото не ще види вече раззиналата лакомия на нецаситните, нито жалката и няма свитост на гладните. Ще си легне и напуснатото дрипаво дете край горския път, в оня храст, който доскоро е бил убежище на заска. В същата тая вечер се явява и невидимата досега същност, да кажем, на моя живот. Ето монте дребни и съвсем издъшни скърби, ето и „добрите“ ми дела, които смя-

³¹ „... следеше разговорите на летовниците“, стр. 136, цит. съч.

там за много важни и понякога — велики, а те са свършено нищожни в сравнение с делата на другите създания! Ето моите съвсем обикновени очи, с които съм смятал, че виждам грапавините на синаповото зърно. Ето и моята душа, толкова бедна на преживелици и опит, тъй неуква и проста, че сега се срамувам от нейната преетничност, когато извършва наблюдение над някое събитие!

А какво необозримо величие се съдържа в смелостта и себеотрицанието на Гео Милев!³²

* * *

... — Стига сте го чествували тоя Гео Милев, бе! Какво толкова велико е написал, че по два пъти в годината правите събрания за него! Да не е някой Шекспир? — така ме задява един мой бивш съученик.

— Слушай, Митьо — му отговарям. — Ако ти бе на неговом ясто, щеше да поискаш един грамаден офицерски кръст за храброст — за храброто охраняване на кота 506, където Гео загуби едното си око и хубавото си лице; после щеше да поискаш пенсия за инвалидност; после щеше да станеш член на дружеството на запасните офицери и да получиш голяма служба плюс десетки други отличия. А Гео се отказа от всичко! Той никога не е искал от нас да го чествуваме. Това прави народът, от благодарност за поемата „Септември“, която хиляди хора са учили наизуст и с нея са отивали срещу смъртта.

Този Митьо няма сериозно отношение не само към литературата, но изобщо към човека и затова не може да говори по друг начин. Но за съжаление има писатели, които смятат, че твърде много се надценява литературното наследство на Гео Милев. Аз мисля, че ние не хвалим самото поетическо наследство на Гео Милев, но едновременно всичко: поета, театралата, преводача, критика и революционера. И затова бъдещето ще има много да каже³³.

* * *

... На 12 май 1935 година съм писал в тетрадката, която понякога ми служи за дневник: Тия дни се навършват десет години от трагичната смърт на Гео Милев. Не само приятелските ми чувства към Гео или адмирацията ми към неговото дело, но главно човешкото ми достойнство, ме задължават да си спомня с жал за добрия, мъжествения и самоотвержения поет. Той бе убит, без да беше заслужил убийство. Неговите убийци може би не са подозирали, че след смъртта му земята ще зазвучи с милионните си гласове, за да прослави прета. Гласовете ще зазвучат като хор из Деветата симфония на Бетовен, дето Шилеровата „Песен на свободата“ се превръща в песен на радостта. Поемата „Септември“ е огнен пир, на който са поканени съвестите на хилядите убийци. Като споменавам за Шилеровата песен, трябва да спомена, че Гео често я тананикаше тъй, както е музицирана от Бетовен. Отначало, не познавайки симфонията на Бетовена, аз мислех, че е ария из операта „Камен и Цейн“, която много прилича на тая песен по основния мотив. Гео си я тананикаше не само когато трябваше да попее нещо, но и когато работеше нещо задълбочено. Тъй например, когато трябваше да даде скица за декор на пиесата „Един цар“, той рисуваше с молив върху бележника си и тананикаше тая песен. Той беше в изгрева на своята сила, която обещавахе да се превърне в стихия³⁴.

³² "... и продължително мълчание!", стр. 137, цит. съч.

³³ "... някаква излишна забава", стр. 137, цит. съч.

³⁴ "... последното ни виждане", стр. 138, цит. съч.

* * *

... Човек черпи силите си от земята. И когато погледне дълбоко в материята на света, толкова му е по-мъчно да напусне тоя свят. Но кой може да остане безкрайно дълго на това място, където е добивал най-много щастие? Ще дойдат и стипчиви дни като плодовете на дивата круша, ще почнат да се снишават чувствата и ще дойде денят, когато не можем да познаем собственото си лице в огледалото. Всичко се ражда и мре, всичко пътува. Пътуват хората, пътува влакът в планините, пътуват всички съкровища на земята начело с човека, който се бори за своето място, като първо ехо от волята на вселената. Тогава Гео може би замисляше някоя „Панахида за Яворов“ или поемата „Септември“, която щеше да стане знаме на стари и млади българи в борбата им против мрака на фашизма.

В поемата „Септември“ Гео Милев е вложил целия си устрем, цялата си неспокойна природа. Чувствуваме как по тия места, дето се е разразила бурята на въстанието, дими кръвта на убитите. Стъмнените долове отекват охканията на умиращите, а горе, по планините и зад тях, се разнасят писъците на осиротели хора, гаснат веселите овчарски огньовете, млъкват столетните гори, чинто листи капят като майчини съзри върху току-що погребано дете. Пред очите ни се изправя небето, неподвижно и мрачно като стена, о която би се разбила всяка надежда. Малцина са подозирали тогава, че угнетителите ще паднат, че есента ще се превърне в пролет, както бележи поетът, червеят — в пеперуда, скръбта — в радост, а съзрите — в огън. Ние узнаваме, че онова, което поетът е пожелал страстно, се е сбъднало. Неговият зов се е превърнал в пророчество, мъглите са се утаили дълбоко зад хоризонтите на нашето видение и пред очите ни се е разкрил нов свят, мечтан от поета. Този нов свят е напълно действителен⁵⁵.

* * *

... Първите няколко стъпки на поемата са малко несигурни и може би затова не могат да създадат здрава ситуация, върху която да се оформи напрегнатото чувство. Затова и въздействието отначало не е така силно. Посредством няколко сполучливи удара цялата динамика на поетовото чувство се „развързва“, преживелицата става заразяваща и страхотна, привычният покой се нарушава от късите и падащи удари на човешки сърца, прилични на барабани удари: грубите селяци са в поход към града, срещу властта и богатствата, които ги душат. Разплатата е започнала. Носи се свистенето на вятър, приличаш на онзи вятър, който кара дъбовете да посегат един друг и да се хващат за клоните⁵⁶.

Ст. Загора, 11 февр. 1958.

Иван Мирчев⁴

⁵⁵ „... между двата свята на изкуството“, стр. 139, цит. съч.

⁵⁶ „... светещи точки на поемата“, стр. 140, цит. съч.